

Van Luther naar Calvijn

Deel 1: De 'seldsaame' kanttekeningen van de Deux-Aesbijbel

Dat de Statenbijbel voor een belangrijk deel beïnvloed is door zijn voorloper, de Deux-Aesbijbel, is bekend. Op de Dordtse Synode werd besloten dat er weliswaar een nieuwe vertaling moest komen, maar 'nochtans zo, dat men, om de ergernis, met het oog op al te grote verandering, te vermijden, uit de oude overzetting alles behouden zou hetwelk, onverminderd de waarheid, zuiverheid en eigenschap der Nederlandse taal, zal kunnen behouden worden' (achtste zitting, 20 november 1618). Vooral het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel was al van goede kwaliteit, waardoor daarvan gemiddeld tachtig procent behouden kon worden. De vertaling van het Oude Testament behoefde echter veel meer verbetering, waar tijdens verschillende synoden ook over gesproken was. Bovendien was er kritiek op de kanttekeningen bij de Deux-Aesbijbel. Tussen 1562 en 1637 zien we een opmerkelijke ontwikkeling in de inhoud van deze kanttekeningen.

De GBS is in het bezit van een aantal prachtige uitgaven van de Deux-Aesbijbel, in verschillende formaten. Naast de eerste druk uit 1562, die in de vluchtelingenstad Emden verscheen, bevat de GBS-collectie drukken uit Dordrecht, Delft, Leiden en Amsterdam. Hoewel de bijbeltekst in de tientallen drukken die de Deux-Aesbijbel gehad heeft, amper gewijzigd is, ligt dat met de toegevoegde kanttekeningen heel anders. Nu eerst iets over de bijbeltekst.

Gereformeerde visie op bijbelvertalen

De sterke invloed van Calvijn en Genève op de gereformeerden in de Nederlanden werd bij de vorming van onze vaderlandse kerk zichtbaar in verschillende zaken. Het gereformeerde belijden werd verwoord in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, die leunt op de Franse Geloofsbelijdenis van Calvijn. De vluchtelingengemeente te Emden werd enigszins gevormd naar Geneefse model. Datheen berijmde de psalmen op basis van het Geneefse Psalter van Beza en Marot, en dit psalmboek werd aangevuld met liturgische formulieren. In deze tijd ontstond ook de Deux-Aesbijbel. De gereformeerde visie op het vertalen van de Bijbel was dat men niet de Bijbel Nederlands moest laten spreken, maar de moedertaal juist tot 'medium' van de taal van de Heilige Geest moest maken, aldus C.A. Tukker. We vinden deze gedachte later ook verwoord in de bekende uitspraak van Johannes Bogerman: 'dat men God ook in de Nederlandse taal zou kunnen horen spreken'.

De Gentse edelman Jan Utenhove, die samen met vele anderen Londen was ontvlucht na de troonsbestijging van 'Bloody Mary' (1553), had in 1556 te Emden een Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament gepubliceerd. Deze vertaling kenmerkte zich door een zeer grote letterlijkheid, waarbij de grondtekst tot in de kleinste details werd gevolgd. Utenhove deed dit vanuit een diepe eerbied voor de door God geïnspireerde Griekse tekst. Zijn doel was: 'dat men lichtlick zal moghen spoeren [nasporen], wat de voorghemelde Grieksche text is inhoudende [inhoudende] of niet'. De letterlijkheid van Utenhoves vertaling was zo groot, dat hij ook nieuwe woorden, grammaticale aanpassingen en een nieuwe spelling in het Nederlands doorvoerde, om zo dichter het Grieks te kunnen volgen. Zo vertaalde hij in Handelingen 27:41 met 'eēn tweezeesche plaetß', waar de Statenvertaling heeft: 'een plaats die de zee aan beide zijden had'. Utenhove drukte met het enkele woord 'tweezeesche' zowel de betekenis van het Griekse woord *dithalasson* letterlijk uit, alsook het gegeven dat er in het Grieks één woord staat (en niet meerdere).

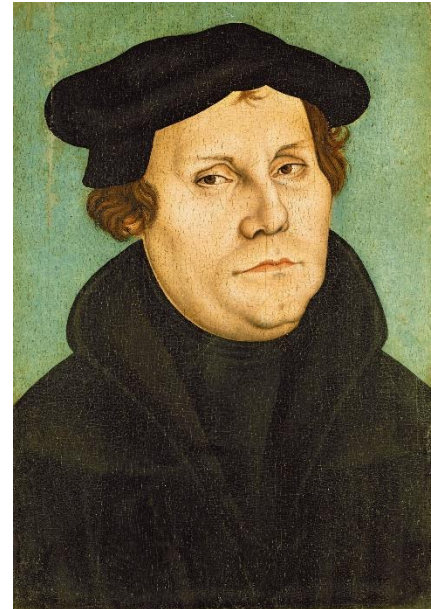
Hoewel de aanpak van Utenhove zo'n driekwart eeuw later bij de Statenvertalers nog steeds op waardering kon rekenen, werd de verkoop van het Nieuwe Testament uit 1556 een strop. Vooral het eenvoudige volk zat bepaald niet te wachten op een vertaling die wel héél veel on-Hollandse eigenaardigheden bevatte. Dat was de reden dat Johannes Dyrkinus, die ook geschriften van Calvijn en Bullinger in het Nederlands had vertaald, zorgde voor een meer 'gematigde' versie van Utenhoves vertaling. Deze revisie van Dyrkinus, die nog steeds duidelijk een gereformeerd vertaalprincipe ademde, is vervolgens in de Deux-Aesbijbel terechtgekomen.

Gebrek aan een gereformeerd Oude Testament

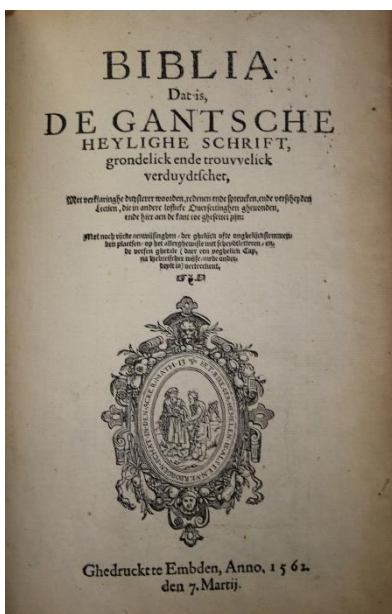
Nu hadden de Nederlandse gereformeerden (in ballingschap) vele zegeningen ontvangen, maar er bleef nog iets te wensen over: ook de vertaling van het Oude Testament moest naar gereformeerde principes gerealiseerd worden. Men had in Emden of elders echter nog niet de capaciteiten en de gelegenheid om een geheel nieuwe vertaling van het Oude Testament uit het Hebreeuws te kunnen leveren. Daarom maakte Godfried van Wingen, die zorgdroeg voor het Oude Testament in de Deux-Aesbijbel, gebruik van de Lutherbijbel uit Maagdenburg (1554), die in een Nederduits dialect was geschreven, van de door Luther beïnvloede Liesveltbijbel en van de zwingliaanse Züricher Bijbel.

In zijn *Sendbrief vom Dolmetschen* ('Brief over het vertalen', 1530) nam Luther afstand van de stelregel om de Bijbel woord voor woord zo letterlijk mogelijk over te zetten uit de grondtekst. Hij schrijft: 'Bij het vertalen heb ik er zeer mijn best op gedaan om zo zuiver en duidelijk mogelijk Duits te schrijven'. En: 'Ik wilde namelijk Duits spreken en geen Latijn of Grieks'. Je moet volgens Luther aan de huismoeder, aan de kinderen op straat of aan de gewone man op de markt vragen hoe je Duits moet spreken. 'Aan hun lippen moet je hangen om te horen hoe zij spreken en dan moet je in die taal vertalen. Pas dan verstaan zij het en merken ze dat je Duits met hen spreekt.' Daarom vertaalde Luther in Matthéüs 12:34 niet letterlijk, zoals in de Statenvertaling: 'Uit den overvloed des harten spreekt de mond', maar gebruikte hij een spreekwijze die bij het volk bekend was: 'Waar het hart vol van is, loopt de mond van over'.

Toch wilde Luther ook recht doen aan de grondtekst: 'Anderzijds heb ik mij niet te ver verwijderd van de letterlijke tekst. Integendeel, ik heb samen met anderen er uiterst zorgvuldig op gelet dat ik mij aan de letter hield als het van belang was. In die gevallen heb ik niet vrij vertaald.' Luther gebruikt als voorbeeld het belangrijke bijbelse woord 'verzegelen' in Johannes 6:27, dat hij bewust wilde laten staan. 'Ik heb liever de Duitse taal afbreuk willen doen dan van het Woord af te wijken.' Het verschil met de gereformeerde visie op vertalen ligt vooral in de woorden 'als het van belang was', waarin een zekere subjectiviteit doorklinkt.



Maarten Luther over het vertalen van de Bijbel: 'Ik wilde Duits spreken en geen Latijn of Grieks. (...) Anderzijds heb ik mij niet te ver verwijderd van de letterlijke tekst'.



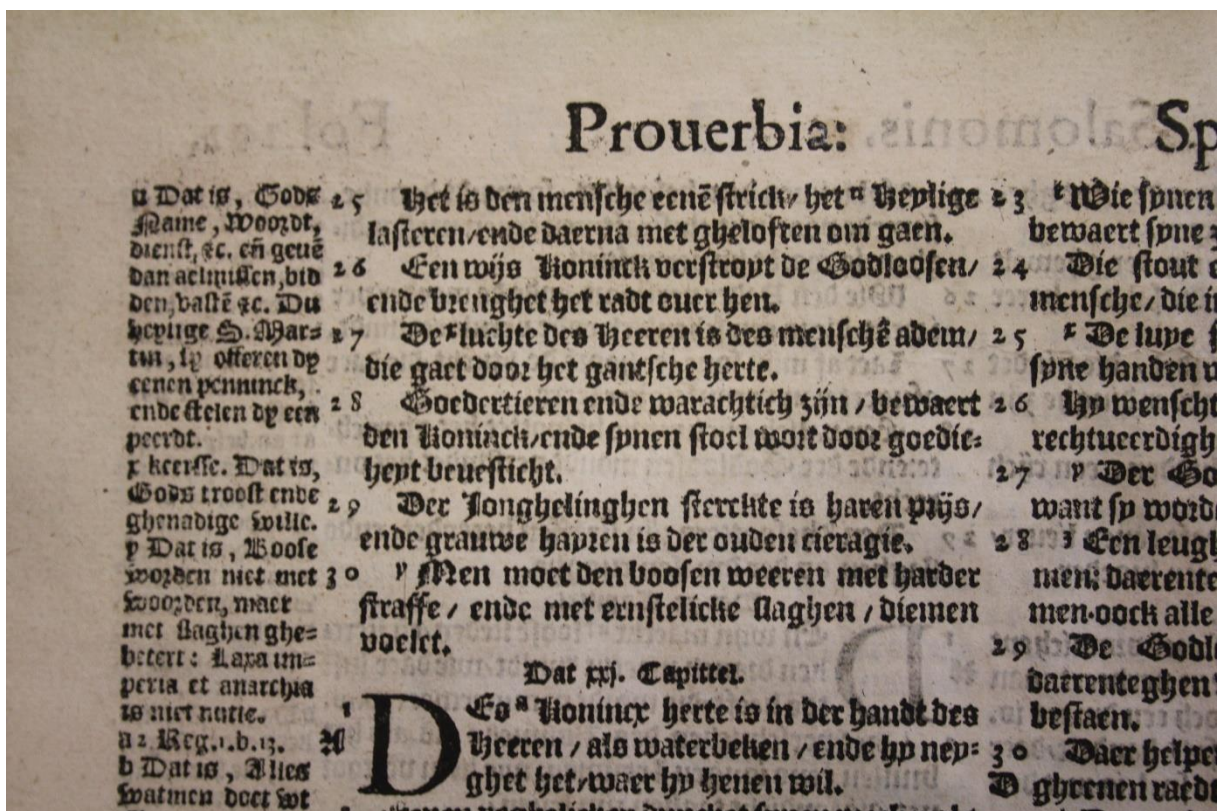
Titelpag. Deux-Aesbijbel, 1^e druk 1562. GBS-bibliotheek, collectie-Van Gent

Spreekwoorden, loopjes en sprookjes

Luther zelf had bij zijn bijbelvertaling al enkele korte kanttekeningen gevoegd, en in de Maagdenburgse Bijbel waren deze aangevuld door de lutherse hervormer Johannes Bugenhagen. Luther staat bekend om zijn krachtige wijze van uitdrukken en zijn nauwe aansluiting bij het volk. Dit geldt voor zijn vertaling als zodanig, maar misschien nog wel meer voor de volkse uitdrukkingen die hij in zijn kanttekeningen bezigde. Veel gereformeerden in de Nederlanden hadden daar echter moeite mee. Ze vonden deze kanttekeningen, die meer het karakter hadden van losse spreuken dan van grondige en zakelijke tekstuitleg, ruw en ongepast. De bekende bibliograaf Isaac Le Long noemt het in zijn *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels* (1732) 'byna onbegrypelyk' dat deze 'seldtsaame' [= eigenaardige] kanttekeningen hun weg vonden in de Deux-Aesbijbel, 'niet tegenstaande diergelyke Spreekwoorden, Loopjes en Sprookjes geensints in de Bybel voegden [daarin niet thuishoorden], en veele niet sonder ergernisse geleesen konnen worden, in de plaats van te stichten, en daarom beter waren daar uyt gelaaten geweest'. Vervolgens geeft hij een lijst van meer dan honderd eigenaardige lutherse kanttekeningen uit de Deux-Aesbijbel

van 1562, vooral bij het boek Spreuken. Een bekend voorbeeld is de aantekening op Spreuken 6:26: 'Wie hem met hoeren generet ende met karren veret, dien is ongheluc bescheret'. Ofwel: wie zich met hoeren inlaat, zal ongeluk overkomen.

Hier volgen nog enkele treffende uitdrukkingen uit de kanttekeningen van Luther (in huidige spelling). In Deuteronomium 29:19 wordt geschreven over iemand die zich voorneemt naar het goeddunken van zijn hart te wandelen. Luther: 'Dat is het woord en de gedachte van roekeloze lieden: "Ach, de hel is niet zo heet! Geen nood! De duivel is niet zo gruwelijk als men hem afschildert!" Dit doen alle werkheiligen vrij en koen, ja, zij verwachten ook nog loon in de hemel daarvoor.' In 1 Samuël 3:1 lezen we: 'En het woord des HEEREN was dierbaar in die dagen; er was geen openbaar gezicht'. Luther maakt dit actueel: 'Er waren niet genoeg predikers noch parochieheren ('Pfarrer'); de Bijbel heeft toen onder de bank gelegen. Niemand heeft gestudeerd, maar Samuël is gekomen en heeft dat Woord weer naar voren gebracht.' In Psalm 68:31 roept David de Heere aan om de vijanden te schelden: 'Scheld het wild gedierte des riets, de vergadering der stieren met de kalveren der volken'. Voor Luther waren deze vijanden ten diepste vijanden van Gods Woord: 'Gelijk als de grote hengsten het water vertreden en modderig maken, dat het niet meer deugt om gedronken te worden, zo vertreden alle rottengeesten de Heilige Schrift en maken haar modderig.' Met 'Rottengeister' doelde Luther vooral op de valse leraars en radicale scheurmakers in eigen gelederen. In Spreuken 20:25 gaat



Spreuken 20:25 in de Deut-Aesbijbel van 1562, met kanttekening

het over een mens die het heilige verslindt. Luther tekent bij 'het heilige' aan: 'Dat is Gods Naam, Woord, dienst enzovoort, en ze geven dan aalmoezen, bidden, vasten enzovoort. Gij heilige Sint Maarten, zij offeren u een penning en stelen van u een paard.' Hier wordt dus werkheiligheid en schijnheiligheid veroordeeld. Tot slot vinden we bij Amos 5:17 een korte en krachtige uitspraak die onderstreept dat de HEERE met Zijn plagen door het midden van het volk Israël zal doorgaan: 'Ik wil u mores leren'.

Van Luther naar Calvijn

Deel 2: *De invloed van de Franse annotaties bij de Deux-Aesbijbel*

In het vorige artikel stonden we stil bij de voorloper van de Statenbijbel: de Deux-Aesbijbel. Deze Bijbel, die 75 jaar in gebruik is geweest bij de Nederlandse kerk, bevatte aanvankelijk kanttekeningen die veelal aan Luther waren ontleend. Het vaak wat eigenaardige karakter van deze kanttekeningen kon de Nederlandse gereformeerden echter niet bekoren, en daarom zag men uit naar annotaties bij de bijbeltekst die op een calvinistische leest geschoeid waren. Vanaf met name het eind van de 16^e eeuw werd daarin voorzien.

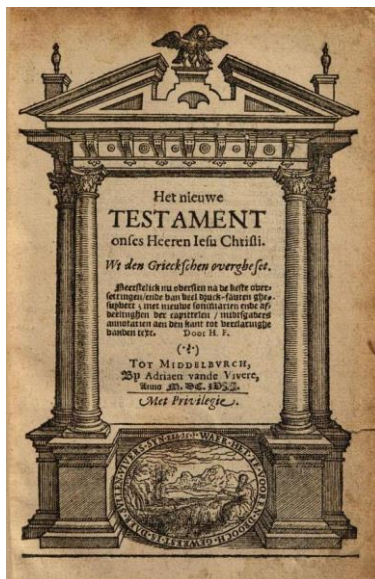
In de expositieruimte van de GBS ligt naast de originele Statenbijbel uit 1637 een unieke Bijbeleditie uit 1614. Het is een Doreslaerbijbel: een uitgave van de Deux-Aesbijbel *met verclaringen ende Annotatien van Emanuel Tremellius, Franciscus Junius, Theodorus Beza ende Joannes Piscator. Ende nu in onse Nederlantsche Tale overgeset door Abrahamum à Doreslaer* (ondertitel). De kanttekeningen in deze uitgave zijn zeer omvangrijk, en het is terecht dat de theoloog Sixtinus Amama het vertaalwerk van À Doreslaer, predikant te Enkhuizen, beschreef als een 'laborieus werck'; een werk derhalve, waar veel inspanningen voor waren verricht.

In de opdracht van de uitgevers aan de overheden is onder andere te lezen: 'Hoe zouden wij heden ten dage dit kompas des hemels, deze leidsterre der zaligheid, deze lantaarn onzer voeten, wij zeggen, de Heilige Schriftuur, in onze christelijke loop, reis en pelgrimage kunnen volgen, zonder overzetting, en ook recht gebruiken zonder behoorlijke verklaring van dezelve?' (herspeld door mij, CCB). De grote hoeveelheid degelijke, gereformeerde kanttekeningen moest volgens À Doreslaer zelf dienen tot nadere opening van de tekst en aanwijzing van het oogmerk des Heiligen Geestes, en tot verklaring van duistere woorden, spreuken en zaken.

Valse kanttekeningen?

À Doreslaer, die een gerespecteerd contraremonstrant was, publiceerde deze Bijbel in de periode van de bestandstwisten tussen remonstranten en contraremonstranten, in de aanlooptijd tot de Dordtse Synode. De calvinistische uitleg bij 1 Timótheüs 2:4 ('Welke wil dat alle mensen zalig worden en tot kennis der waarheid komen') stuitte remonstranten zoals Theophilus Rijckewaert tegen de borst. Betekent 'alle mensen' hier 'allerlei mensen'? Volgens Rijckewaert niet, en hij achtte zo'n kanttekening dan ook 'vals' en 'tegens den tekst'. Hij uitte deze kritiek, die op een vergadering van de classis Brielle werd besproken, in 1614, het jaar dat de Doreslaerbijbel verscheen. De calvinistische verklaring van dit bijbelvers vinden we reeds in de Latijnse bijbeluitgaven van Theodorus Beza, in de Franse kanttekeningen van Augustin Marlorat en later onder andere in de Doreslaerbijbel, het Nieuwe Testament van Hermannus Faulkelius (1617) en ook in de Statenbijbel. In de oorspronkelijke Deux-Aesbijbel van 1562 is deze verklaring niet te vinden.

Een vergelijkbaar voorbeeld vinden we in de uitleg bij 1 Johannes 2:2



Hermannus Faulkelius (ca. 1558-1625) publiceerde in 1617 een verbeterde versie van het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel, en voegde er kanttekeningen aan toe.

(‘En Hij is een Verzoening voor onze zonden; en niet alleen voor de onze, maar ook voor *de zonden der gehele wereld*’). De eerste Deux-Aesedities gaven hierbij geen toelichting, maar Marlorat tekende hier aan: ‘Te weten, voor al degenen die het Evangelie door het geloof aannemen. Want hoewel deze verdienste van Christus voor de hele wereld genoegzaam is, zo zal ze nochtans niemand genieten, tenzij hij ze ontvangt. Nu is het geloof het middel van het ontvangen. Zo volgt dan hieruit dat deze weldaad voor de gelovigen alleen bereid is’.

Een bekende tekst uit het Oude Testament waaruit de theologische achtergrond van de Statenvertalers blijkt, is Exodus 32:33 (‘Toen zeide de HEERE tot Mozes: Dien zou Ik uit Mijn boek delgen, die aan Mij zondigt’). Met het woord ‘zou’ gaven de Statenvertalers aan dat God in werkelijkheid nooit iemand uit Zijn boek zal delgen, omdat de verkiezing vast is. Ze kregen veel kritiek van remonstrantse zijde op dit vertaalbesluit. De Deux-Aesbijbel had hier een minder uitgesproken calvinistische vertaling: ‘De Heere sprak tot Mozes: Wat? Ik wil dien uit Mijn boek uitdelgen die aan Mij zondigt’. Een toelichting ontbreekt hier. In Deux-Aesedities vanaf 1581 werden door Petrus Hackius, predikant te Leiden, door hem uit het Frans vertaalde kanttekeningen bij het Oude Testament toegevoegd. Deze kanttekeningen waren afkomstig uit de Bijbels van Genève. Voor het Nieuwe Testament maakte Hackius gebruik van de kanttekeningen van de calvinist Marlorat. Als we een Hackiusbijbel openslaan bij Exodus 32, lezen we een uitgebreidere toelichting bij Gods eeuwige verkiezing: ‘Dat is, Ik zal hem te verstaan geven dat hij nooit in Mijn boek geschreven is geweest. Want de verkiezing Gods is onveranderlijk, en daarom zo wie eenmaal in het register der uitverkorenen ingeschreven is, die kan ook in eeuwigheid niet uitgeschrappt worden’.

Een merkbare calvinisering

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat door de arbeid van verschillende theologen de Deux-Aesbijbel werd verrijkt met kanttekeningen die duidelijk een meer calvinistische dan lutherse geest ademen. Deze ontwikkeling is te danken aan verschillende particuliere initiatieven, maar tegelijkertijd speelde deze kwestie op de verschillende synoden van de gereformeerde kerk (onder het kruis).

Op de Synode van Emden (1571) kwam de noodzaak van een herziening van de Bijbel ter sprake. Dat gebeurde ook in 1574 (Provinciale Synode Dordrecht), waar de classis Walcheren aandrang op een Bijbel ‘met annotatien’. De Nationale Synode te Dordrecht (1578), voorgezeten door Petrus Datheen, sprak uit dat een geheel nieuwe vertaling van de Bijbel nog niet haalbaar was, maar dat men intussen genoeg zou moeten nemen met een revisie, ‘daerby oock voeghende de Franchoyische annotatien ouer het oude Testament’. Deze Franse annotaties betroffen de kanttekeningen bij de Franse Geneefse Bijbels. In 1567 waren de kanttekeningen bij het Nieuwe Testament – het werk van Marlorat – in het Nederlands vertaald. Kort na de genoemde Dordtse Synode van 1578 verscheen bovendien de Hackiusbijbel (1581), waarin ook de Franse kanttekeningen bij het Oude Testament opgenomen waren.

Hoewel Hackius dus voldeed aan de wens van de Dordtse Synode, handelde hij vanuit particulier initiatief. Zijn persoon stond onder ernstige verdenking in verband met libertijnse opvattingen; aan het eind van zijn leven zou hij afgezet worden. Vanwege Hackius’ onrechtzinnigheid besloot de Nationale Synode van Middelburg in datzelfde jaar 1581 om zijn bijbeluitgave te ‘oversien’. Niettemin is ons geen negatief resultaat daarvan bekend, en zijn de Hackius-uitgaven nooit officieel verboden. Hackius werd daarmee toch een van de belangrijkste initiatiefnemers van wat C.A. Tukker een ‘merkbare calvinisering’ van de Deux-Aesbijbel noemt.

Op de Nationale Synode van 1586 te ’s-Gravenhage werd in een verzoekschrift het belang aangewezen van een synodaal besluit in het komen tot een getrouwe vertaling. Veel predikanten en anderen hadden daarom verzocht. De indiener van het verzoekschrift verzocht de Synode zo spoedig mogelijk actie te ondernemen, opdat er niet iemand zou zijn die op particulier initiatief een vertaling zou maken, zonder voorweten, raad of advies van de Synode. Dat zou namelijk tot grote schade van de kerk kunnen zijn. De Synode verzocht Marnix van St. Aldegonde om tot een vertaling te komen, die nagezien zou worden door de geleerdste predikanten van Walcheren, Holland en andere delen van het land. De vertaling zou ‘allerstiptst’, maar ook ‘naar de vatbaarheid der minst geoeffenden’ moeten

zijn. Helaas wees Marnix het verzoek af, maar op de Zuid-Hollandse Synode van Leiden in 1592 werd hij alsnog aangesteld. Niet veel jaren later overleed hij echter.

Ook na de dood van Marnix werden verschillende pogingen gedaan om met een oplossing te komen voor het vervangen van de Deux-Aesbijbel, maar zonder resultaat. Daarom gingen particuliere theologen in navolging van het werk dat Hackius had verricht steeds meer kanttekeningen toevoegen aan de bestaande Bijbel. We noemden ook al de namen van À Doreslaer en Faulkelius. Laatstgenoemde gaf in 1617 ook een herziening van de

bijbeltekst zelf van het Nieuwe Testament. Amama gebruikte in 1625 het werk van Hackius om zelf ook een verbeterde Deux-Aesbijbel te publiceren. Hij was al langer bezig met het controleren en corrigeren van de Deux-Aesbijbel, en publiceerde in 1623 zijn boek *Bybelsche conferentie*, mede om het thema ‘bijbelvertaling’, dat na afloop van de Dordtse Synode van 1618-1619 toch weer in het slop dreigde te raken, weer nieuw leven in te blazen. Amama corrigeerde veel (druk)fouten en nam

1567	N.T. met kantt. van Marlorat
1581	Hackiusbijbel met kantt. van Geneefse Bijbel (O.T.) en Marlorat (N.T.)
1614	Doreslaerbijbel met kantt. van Tremellius, Junius, Beza, Piscator
1617	N.T. met kantt. van Faulkelius, gebaseerd op Piscator en Polanus
1625	Amamabijbel met kantt. van Geneefse Bijbel, Diodati, Tremellius, Junius, Piscator, Faulkelius; gebaseerd op werk van Hackius en Faulkelius

Overzicht van de belangrijkste Deux-Aesedities met calvinistische kanttekeningen

ook kanttekeningen van de bijbelvertaler Giovanni Diodati op in zijn bijbeleditie. Naast deze kanttekeningen van Diodati, die het belangrijkste deel vormen, voegde hij bij het Oude Testament ook nog kanttekeningen toe uit de Franse Geneefse Bijbel, van Tremellius en Junius en van Piscator. Hiermee stond hij dus ook in de lijn van de Doreslaerbijbel, waarmee we dit artikel begonnen. Voor het Nieuwe Testament maakte Amama bovendien gebruik van de gecorrigeerde bijbeltekst met kanttekeningen van Faulkelius uit 1617; Faulkelius had zijn kanttekeningen voor het merendeel weer ontleend aan het werk van de Duitse theologen Piscator en Polanus. Zodoende herbergde Amama's editie een schat aan verklarende kanttekeningen, gevoegd bij een verbeterde bijbeltekst. De Amamabijbel werd herdrukt in 1630 en 1632, vlak voordat de Statenbijbel verscheen. Zodoende past onze Statenbijbel geheel in het proces van een steeds nauwkeuriger bestudering van de bijbelvertaling, gecombineerd met steeds meer (calvinistische) kanttekeningen, waarbij de Amamabijbel en vooral de Doreslaerbijbel nog meer studiehulpmiddelen (registers, tijdlijnen, bijbelleesroosters) boden dan de Statenbijbel.

C.C. Bremmer

Literatuuropgave

- A.J. van den Berg en B. Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd* (Heerenveen: Jongbloed, 2010), 60-69.
- C.C. de Bruin (bew. F.G.M. Broeyer), *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* (Haarlem: NBG, 1993), 162-332.
- W. François, 'De doopsgezinde Biestkensbijbel (1560) en de gereformeerde Deux-Aesbijbel (1562): bijbelvertalingen voor de protestanten', in: P. Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen: Jongbloed, 2015), 304-341.
- A.A. den Hollander, 'The Edition History of the Deux Aes Bible', in: A.A. den Hollander e.a. (red.), *Religious Minorities and Cultural Diversity in the Dutch Republic. Studies Presented to Piet Visser on the Occasion of his 65th Birthday* (Leiden/Boston: Brill, 2014), 41-72.
- D.J. de Kooter, *In de studeervertrekken van de Statenvertalers. Het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling* (uitg. in eigen beheer, 2017).
- I. Le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels, geopent in een historische verhandeling van de overzettinge der Heilige Schriftuure in de Nederduitsche taale* (2^e druk; Hoorn: T. Tjallingius, 1764).
- F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (2^e druk; Dordrecht: Van den Tol, 1980).

- L.M.P. Scholten, 'De mogelijkheden van de kanttekeningen in het onderwijs 1-2', in: *Criterion* dec. 1994, 112-121, feb. 1995, 163-171.
- H.J. Selderhuis (red.), *Luther verzameld* (Utrecht: Kok, 2016), 2:697-716.
- C.A. Tukker, *Een verborgen schat in den acker. Over geschiedenis en betekenis van de eerste gereformeerde Bijbel* (Utrecht: De Banier, [1978]).
- M. Verduin, *Canticum Canticorum. Het Lied der liederen. Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de Kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637* (Utrecht: De Banier, 1992), 395-461.
- W.G. Visser (bew.), *Classicale Acta 1573-1620 dl. X: Particuliere synode Zuid-Holland. Classis Brielle 1574-1623* (Den Haag: Huygens ING (KNAW), 2015).

Bron

- StandVastig* – Kwartaaluitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting, 52.4 (december 2017), 12-13.
- StandVastig* – Kwartaaluitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting, 53.1 (maart 2018), 10-11.